

การวางแผนครอบครัวในอิสลาม Family Planning in Islam

ทงศ์ศักดิ์ หมดทั้ง¹ มุฮัมมัด เหลี่ยมกุล² วสิฐ มุเส่มสะเดา³ และซาฟีอี อาดำ^{4*}

Tanongsak Madthing¹ Muhammad Lemkul² Wasit Musemsadao³ and Sarfee Ardham^{4*}

Received: November 25, 2024

Revised: January 7, 2025

Accepted: January 8, 2025

บทคัดย่อ

บทความวิชาการเรื่อง “การวางแผนครอบครัวในอิสลาม” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาความหมาย ความสำคัญและองค์ประกอบของการวางแผนครอบครัวเพื่อนำมาประยุกต์ใช้ในการบริหารจัดการวิถีชีวิตภายในครอบครัว เป็นบทความเอกสารเชิงพรรณนาวิเคราะห์ เก็บรวบรวมข้อมูลเอกสารจากอัลกุรอาน อัลหะดีษ ทัศนะของอุละมาอ์ รวมถึงงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง จากการศึกษาพบว่า การวางแผนครอบครัวคือการวางแผนชีวิตมนุษย์โดยใช้ครอบครัวเป็นฐาน จึงมีความสำคัญในการสร้างคุณภาพชีวิต และองค์ประกอบต่างๆ ที่มีความสำคัญในการวางแผนครอบครัว ได้แก่ 1) การเลือกคู่ครอง 2) การแบ่งหน้าที่รับผิดชอบ 3) การอบรมเลี้ยงดูบุตร 4) การปรับตัวทางด้านบุคลิกภาพ และ 5) การสร้างแบบอย่างที่ดี การวางแผนครอบครัวที่มีความสำคัญกับองค์ประกอบต่างๆ ดังกล่าวนี้นี้จะช่วยให้เกิดความผูกพัน การเอาใจใส่ดูแลกัน ความรักและความสามัคคี ซึ่งจะเป็นพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนปัจเจกบุคคล ครอบครัว และสังคมสู่ความผาสุกและสันติสุข

คำสำคัญ: การวางแผน ครอบครัว อิสลาม

Abstract

The objectives of this academic article are to study the meaning, importance and elements of family planning in Islam to apply it in administering way of life in family. The study is documentary adopting descriptive and analytical method and collecting document data from al-Quran, al-Hadith, and views of Muslim scholars including related research. The study resulted in finding that family planning is life planning based on family. It is very important because it helps make family life maintenance the most efficient possible. The study resulted in finding that the elements which are important to family planning include 1) selecting spouse, 2) dividing responsibilities, 3) bringing up children, 4) characteristic adaptation, and 5) creating good examples. Family planning based on the aforesaid important elements could help generate good relationship, mutual care, love and solidarity which enable individuals, family and society to gain well-being and peace.

Keywords: Planning, Family, Islam

^{1,2}นักวิชาการอิสระ

^{1,2}Independent Scholar

³นักศึกษาระดับปริญญาโท สาขาวิชาอิสลามศึกษา คณะวิทยาการอิสลาม มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

³Doctor of Philosophy student in Islamic Studies Faculty of Islamic Studies Prince of Songkla University

⁴ผู้ช่วยศาสตราจารย์ นักวิชาการอิสระ

⁴Assistant Professor Independent Scholar

*Corresponding author. E-mail: ardam1234@gmail.com

บทนำ (Introduction)

ศาสนาอิสลามประมวลไว้ซึ่งบทบัญญัติหรือหลักคำสอนต่างๆ ที่อำนวยความสะดวกดำเนินชีวิตทุกระดับ ตั้งแต่ระดับปัจเจกบุคคล ครอบครัว และสังคม และเป็นแบบแผนให้มนุษย์ปฏิบัติหน้าที่ตรงตามเป้าหมายและดำรงตนอยู่ภายใต้กรอบครองอันเที่ยงธรรม ในยุคปัจจุบันจะเห็นได้ว่าปัญหาภายในครอบครัวเกิดขึ้นทุกพื้นที่ ทั้งความขัดแย้งภายใน การทะเลาะวิวาท ปักจี้ยังชีพ และอื่นๆอีกมากมาย ดังนั้นการวางแผนครอบครัวย่อมมีความสำคัญต่อการดำเนินชีวิตในอนาคต เนื่องจากครอบครัว คือรากฐานแห่งความสมบูรณ์ของชีวิตตามกฎเกณฑ์ที่อัลลอฮ์ ﷻ และท่านนบีมุหัมมัด ﷺ ได้วางระบบไว้ให้ใช้ชีวิตร่วมกันเป็นคู่สามีภรรยา ไม่ใช่อยู่คนเดียวอย่างโดดเดี่ยว ด้วยเหตุนี้การสมรสในมุมมองอิสลามคือการยอมรับกฎเกณฑ์และตอบสนองความต้องการความเป็นมนุษย์ ซึ่งถือเป็นการเจริญรอยตามแบบอย่างของท่านนบีมุหัมมัด ﷺ ในแง่ของวิถีปฏิบัติ ซึ่งเป็นหนทางที่มนุษย์จะบรรลุความสมบูรณ์ในชีวิตด้วยการมีครอบครัวที่ดี (อิสมาแอลลูตี จะปะเกีย, 2549 หน้า 29) อัลลอฮ์ ﷻ ทรงมีพระดำรัสไว้ว่า

﴿وَحَلْفَانَاكُمْ أَنْزَوْا﴾

ความว่า “และเราได้บังเกิดพวกเจ้าให้เป็นคู่ครองกัน”

(อัลกุรอาน บทอัน-นะบะอ, โองการที่ 8)

จากโองการข้างต้นท่านอิมามอิบนุกะษีร ﷺ ได้อธิบายว่า และเราได้บังเกิดพวกเจ้าให้เป็นคู่ครองกันนั้น หมายถึงชายและหญิงต่างได้รับความสุขซึ่งกันและกัน เนื่องจากการสมรสของทั้งคู่ (Ibn Kathir, 1999 หน้า 82)

ดังนั้นการวางแผนครอบครัวคือแบบแผนการบริหารจัดการที่สำคัญอย่างยิ่งในอิสลาม โดยเริ่มจากการศึกษาเรียนรู้ข้อบัญญัติที่เกี่ยวข้องกับองค์ประกอบวางแผนครอบครัวเพื่อให้การดำเนินชีวิตในครอบครัวบรรลุความสมบูรณ์ทางด้านกายภาพและจิตวิญญาณ เช่น การเลือกคู่ครอง การรับผิดชอบในหน้าที่ การอบรมเลี้ยงดูบุตร การปรับตัวทางด้านบุคลิกภาพ และการสร้างแบบอย่างที่ดีในด้านต่างๆ การวางแผนครอบครัวที่มีความสำคัญกับองค์ประกอบต่างๆ ดังกล่าวนี้อาจช่วยให้เกิดความผูกพัน การเอาใจใส่ดูแลกัน ความรักและความสามัคคี ซึ่งจะเป็นพลังสำคัญที่จะขับเคลื่อนปัจเจกบุคคล ครอบครัว และสังคมสู่ความผาสุกและสันติสุข

วิธีการศึกษา (Methodology)

การศึกษานี้ใช้วิธีการศึกษาข้อมูลตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

1. ข้อมูลขั้นปฐมภูมิ (Primary Data) คือ ข้อมูลที่เก็บรวบรวมมาจากแหล่งข้อมูลขั้นต้นซึ่งได้มาจากแหล่งข้อมูลโดยตรง ได้แก่ อัลกุรอาน อัลหะดีษ เป็นหลัก รวมถึงทัศนะนักวิชาการในอิสลาม
2. ข้อมูลขั้นทุติยภูมิ (Secondary Data) คือ ข้อมูลที่เก็บรวบรวมมาจากแหล่งข้อมูล เช่น หนังสือ ตำราวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น การวิจัยนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) เป็นการศึกษารวบรวมข้อมูลจากเอกสาร โดยมีขอบเขตเกี่ยวกับการวิจัย ภายหลังจากการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว ผู้วิจัยจะนำข้อมูลที่รวบรวมได้มาศึกษาวิเคราะห์แล้วเรียบเรียงนำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะต่อไป

ผลการศึกษา (Results)

จากการศึกษาเกี่ยวกับการวางแผนครอบครัวในอิสลามนั้น ผู้เขียนขอเสนอผลจากการศึกษา ประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

1. ความหมาย “การวางแผนครอบครัว”

วางแผน หมายถึง การกำหนดแผนหรือโครงการที่จะดำเนินการต่อไป (ประธานชำระพจนานุกรมและคณะกรรมการ, 2544 หน้า 1065) หรือหมายถึง การพิจารณาและกำหนดแนวทางปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมาย หรือการ

คาดการณ์สิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้นอย่างใช้ดุลย หรือหมายถึง กระบวนการกำหนดวัตถุประสงค์สำหรับการทำงานในอนาคต พร้อมทั้งกำหนดแนวทางการกระทำในทางปฏิบัติจริงเพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ ดังนั้นการวางแผนทรัพยากรมนุษย์ เป็นเรื่องที่มีความสำคัญอย่างมากต่อการดำเนินงาน ซึ่งกระบวนการเริ่มต้นของการจัดการทรัพยากรมนุษย์อันเปรียบเสมือนเป็นประตูด่านแรก (สุรศักดิ์ ชะมารัมย์, 2560 หน้า 414)

ส่วนคำว่า ครอบครัว หมายถึง น. สถาบันพื้นฐานของสังคมที่ประกอบด้วยสามีภรรยาและหมายความรวมถึงลูกด้วย และบางมุมมองคำว่า ครอบครัว หมายถึง การอยู่ร่วมกันของกลุ่มบุคคลที่เป็นสมาชิก ซึ่งมีความสัมพันธ์กันผูกพันกัน เช่น ความสัมพันธ์ทางสายเลือด หรือการรับเป็นบุตรบุญธรรม สมาชิกที่มีความสัมพันธ์กันและมีบทบาทและหน้าที่แตกต่างกัน เช่น เป็นบิดา เป็นมารดา เป็นสามีหรือภรรยา หรือเป็นบุตร (ประธานชำระพยานุกรมและคณะกรรมการ, 2544 หน้า 220)

ท่าน Haad Sobh ได้กล่าวว่า ครอบครัวคือสถานที่ที่มนุษย์พำนักอาศัยนับตั้งแต่เกิดจนกระทั่งถึงวาระสุดท้ายของชีวิต ดังนั้นครอบครัวจึงมีอิทธิพลต่อมนุษย์ในด้านความเชื่อ บุคลิกภาพและพฤติกรรมอย่างมาก หากครอบครัวอบอุ่นด้วยบรรยากาศแห่งความรัก ความร่วมมือ ความซื่อสัตย์และความบริสุทธิ์ใจ มวลสมาชิกที่เติบโตมาในบริบทดังกล่าวก็จะเป็นพลังสร้างสรรค์อันเข้มแข็งในอนาคต (Haad Sobh, 1993 หน้า 183)

ในทัศนะอิสลามการวางแผนครอบครัวคือการจัดการและเตรียมความพร้อมโครงสร้างความสัมพันธ์แห่งอนาคตที่เหมาะสมและถูกต้องตามหลักคำสอนอิสลามระหว่างสามี ภรรยา ลูกและบุคคลภายในครอบครัวเพื่อให้สมาชิกทุกคนได้รับความสงบสุขและความจำเริญร่วมกัน (รุตียะห์ หะ, 2566 หน้า 24) อิสลามไม่ได้จำกัดนิยามการวางแผนครอบครัว เช่นดังของสากลที่หมายถึงการคุมกำเนิด หรือในเรื่องใดเรื่องหนึ่งเท่านั้น แต่ครอบคลุมทุกบริบทของการจัดการภายในครอบครัวที่นำไปสู่ปฏิสัมพันธ์อันดีงามตามเจตนารมณ์แห่งบทบัญญัติอิสลาม พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ดำรัสถึงโครงสร้างครอบครัวไว้ว่า

﴿وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ
بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾

ความว่า “และหนึ่งจากสัญญาณต่างๆ ของพระองค์คือ ทรงสร้างคู่
ครองให้แก่พวกเจ้าจากตัวของพวกเจ้าเพื่อพวกเจ้าจะได้มีความสุข
อยู่ด้วยกัน และทรงมีความรักใคร่และความเมตตาระหว่างพวกเจ้า
แท้จริงในการนี้ แน่นนอนย่อมเป็นสัญญาณแก่หมู่ชนผู้ใคร่ครวญ”

(อัลกุรอาน บทอรุุม, โองการที่ 21)

อัลญะบะรีย (al-Tabariy, 2000 เล่ม20 หน้า86) ได้อธิบายว่า: “สายรายงานจากเกาะตาตะฮุกกล่าวว่าพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ได้ทรงสร้างคู่ครองแก่พวกเจ้าจากชีโครหนึ่งของพวกเจ้า และพวกเจ้าจะเกิดความรักใคร่และความรู้สึกมีเมตตาต่อกัน”

เห็นได้ชัดว่าพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ได้ทรงกำหนดการใช้ชีวิตแบบครอบครัวโดยเริ่มต้นจากคนสองคนซึ่งคู่ครองผู้เป็นภรรยาถูกสร้างมาจากอวัยวะส่วนหนึ่งของผู้เป็นสามีอันก่อให้เกิดความความรัก ความหึงหวง และการแสดงออกซึ่งความมีเมตตาต่อกัน

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าความหมายของการวางแผนครอบครัว คือกระบวนการสร้างความพร้อมเชิงระบบด้วยการตัดสินใจเลือกแนวทางปฏิบัติสำหรับอนาคตเพื่อให้ครอบครัวบรรลุผลสำเร็จและก่อให้เกิดความดีงามตรงตามเจตนารมณ์อิสลาม

2. ความสำคัญของการวางแผนครอบครัว

อาจกล่าวได้ว่า ในทุกบริบทของการดำเนินชีวิตเชิงปฏิบัติการณ์มนุษย์คือผู้ออกแบบความสำเร็จหรือความล้มเหลว และการรู้จักวางแผนบ่งบอกถึงการให้ความสำคัญมิติต่างๆ ของการดำเนินชีวิต ครอบครัวคือวิถีชีวิตของมนุษย์ทุกคน ดังนั้นการวางแผนครอบครัวจึงมีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งในการยกระดับคุณธรรมจริยธรรมและการพัฒนาคุณภาพชีวิตในด้านสังคมและเศรษฐกิจ ฯลฯ และปัจจัยอื่นๆ

ดังจะศาสนทูต ﷺ จากสายรายงานของท่านหญิงอาอิชะฮ์ رضي الله عنها ว่า

((النِّكَاحُ مِنْ سُنَّتِي، فَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِسُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي، وَتَزَوَّجُوا، فَإِنِّي مُكَاثِّرٌ بِكُمْ الْأُمَمَ، وَمَنْ كَانَ ذَا طَوْلٍ فَلْيَنْكِحْ، وَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَعَلَيْهِ بِالصِّيَامِ، فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وَجَاءٌ))

ความว่า “การแต่งงานคือส่วนหนึ่งในแบบฉบับของฉัน ดังนั้นผู้ใดไม่ปฏิบัติตามแบบฉบับของฉันย่อมไม่ใช่จากฉันและเจ้าทั้งหลาย จึงแต่งงานเถิด เพราะแท้จริงประชาชาติ (ในโลกหน้า) จะมีมาก ด้วยพวกเจ้า ผู้ใดมีความสามารถก็จงแต่งงาน และผู้ใดไม่สามารถก็จงถือศีลอดเพราะมันยับยั้งอารมณ์ตัณหาได้”

(บันทึกโดย Ibn Majah, 2009, หน้า 1846)

จะศาสนทูต ﷺ ข้างต้นบ่งชี้ถึงความสำคัญของการวางแผนครอบครัวว่า 1) เป็นแบบอย่างของศาสนทูต ﷺ และส่งเสริมให้ประชาชาติปฏิบัติตาม 2) เป็นการเพิ่มจำนวนประชาชาติอิสลาม และ 3) หากไม่สามารถก็จงถือศีลอด เพราะมันยับยั้งอารมณ์ตัณหาได้และสามารถลดละสายตาศรีเพศและป้องกันอวัยวะเพศจากการผิดประเวณี

ดังที่ศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวไว้อีกว่า

((يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ مَنْ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ))

ความว่า “โอ้บรรดาชายหนุ่มทั้งหลาย ผู้ใดในหมู่พวกเจ้ามีความสามารถ (ในการครองคู่) ก็จงแต่งงานเถิด เพราะแท้จริงนั้น (การแต่งงาน) เป็นการลดสายตาให้ต่ำลง อีกทั้งช่วยสงวนอวัยวะเพศของพวกเจ้า และผู้ใดไม่สามารถก็จงถือศีลอดเถิด เพราะการถือศีลอดสามารถยับยั้งอารมณ์ตัณหาได้”

(บันทึกโดย al-Bukhari, 2001, หน้า 5066)

จะเห็นได้ว่าหลักคำสอนอิสลามส่งเสริมให้มีการแต่งงานเพราะสามารถพัฒนาคุณภาพชีวิตให้มีความสมบูรณ์ทั้งทางด้านกายภาพและจิตวิญญาณ ในขณะที่เดียวกันก็เสนอวิธีการที่เป็นทางออกสำหรับผู้ที่ไม่สามารถแต่งงาน เพื่อเป็นการปกป้องเกียรติศักดิ์ศรีและเป็นเกราะป้องกันปัญหาทางสังคมที่อาจจะเกิดขึ้นในอนาคต

ในประเด็นสำคัญดังกล่าวนี้ศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวไว้ว่า

((تَزَوَّجُوا النِّسَاءَ؛ فَإِنَّهُنَّ يَأْتِيَنَّكُمْ بِالْمَالِ))

ความว่า “ท่านทั้งหลายจงแต่งงานกับสตรีเพศเถิด เพราะแท้จริงพวกนาง⁵

⁵กล่าวคือพวกนางเป็นสาเหตุของการได้รับซึ่งปัจจัยยังชีพอันมากมาย

จะนำมาซึ่งทรัพย์สินแก่พวกท่าน”

(บันทึกโดย 'Abu Dawud, 1987, หน้า203)⁶

วจนะศาสนทูต ﷺ ข้างต้นยืนยันว่าการแต่งงานเป็นเหตุผลหนึ่งทางเศรษฐกิจที่ช่วยเพิ่มพูนปัจจัยยังชีพแก่ครอบครัวซึ่งจะสร้างความมั่นคงให้แก่ชีวิตสามี ภรรยาและลูกๆ เพราะภรรยาและลูกๆ คืออะมานะฮ์ (ความรับผิดชอบ) ที่พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ได้ประทานแก่ผู้เป็นสามีที่ต้องเลี้ยงดูโดยการแสวงหาหรือเตรียมพร้อมปัจจัยต่างๆ⁷ ที่จำเป็นสำหรับชีวิตของนางและลูกๆ จึงเห็นได้ชัดว่าตามทัศนะอิสลามการแต่งงานเป็นการวางแผนครอบครัวที่มีความสำคัญทั้งทางด้านคุณธรรมจริยธรรม และการพัฒนาคุณภาพชีวิตทั้งในด้านสังคมและเศรษฐกิจ

3. องค์ประกอบการวางแผนครอบครัว

การวางแผนครอบครัวในมุมมองอิสลามคือการวางแผนชีวิตมนุษย์ให้มีคุณภาพสูงสุด จึงมีองค์ประกอบต่างๆ ของการวางแผนที่รัดกุมและหยืดหยุ่นเพื่อรักษาคุณภาพของสมาชิกในครอบครัวและให้สมาชิกครอบครัวได้รับประโยชน์สูงสุดจากการดำเนินชีวิต นอกจากนี้การวางแผนจะช่วยสร้างภาพลักษณ์ทางสังคมอันทรงคุณค่าตามแบบอิสลาม โดยเริ่มจากหน่วยสังคมเล็กๆ ตั้งแต่ครอบครัวไปจนถึงหน่วยสังคมที่ใหญ่ นั่นคือประชาชาติอิสลามซึ่งเราสามารถศึกษาองค์ประกอบการวางแผนครอบครัวได้โดยอาศัยการวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากจากบทบัญญัติต่างๆ แห่งอัลกุรอานหรืออัลหะดีษที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

3.1 การเลือกคู่ครองที่ดี

ท่านศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากสายรายงานของท่านอิบนุอุมร์ رضي الله عنه ว่า
(إِنَّمَا الدُّنْيَا مَتَاعٌ وَلَيْسَ مِنْ مَتَاعِ الدُّنْيَا شَيْءٌ أَفْضَلُ مِنَ الْمَرْأَةِ الصَّالِحَةِ)

ความว่า “อันแท้จริงโลกนี้คือสถานแห่งการรื่นรมย์ (เพียงชั่วคราว) และไม่มีสิ่งใดในสถานแห่งการรื่นรมย์นี้จะประเสริฐยิ่งไปกว่าการมีสตรีที่ดี (ภรรยาที่ดี)”

(บันทึกโดย Ibn Majah, 2009, หน้า 1855)

ในหะดีษดังกล่าวท่านศาสนทูต ﷺ ได้ให้ความสำคัญและเล็งเห็นความประเสริฐของสตรีที่คอลีหะฮ์ (ดี) เพราะเธอจะให้ความสุขความรื่นเริงแก่สามีได้ทั้งทางร่างกายและจิตวิญญาณ สอดคล้องกับหะดีษที่กำชับเกี่ยวกับกรอบคุณสมบัตินี้⁸ สี่ประการของกุลสตรีที่ควรเลือกเป็นคู่ครอง คือ ทรัพย์สิน วงศ์ตระกูล ความสวยงาม และ (ความเคร่งครัดในหลักคำสอน) ศาสนา และท่านศาสนทูตได้ย้ำถึงการเลือกสตรีที่มีศาสนา เพราะเธอจะนำมาซึ่งความสุขสันติแก่สามีและลูกๆ ได้ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า

3.2 หน้าทีรับผิตชอบ

ท่านศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากสายรายงานของท่านอิบนุอุมร์ رضي الله عنه ว่า
(أَلَا كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْنُوءٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ فَإِلِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَهُوَ مَسْنُوءٌ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَهُوَ مَسْنُوءٌ)

⁶เป็นหะดีษมารฟูอ คือหะดีษที่ถูกนำไปพาดพิงกับท่านนบี (ศ็อลฯ) จากคำพูด หรือการกระทำ หรือการยอมรับ หรือคุณลักษณะของท่าน นักนิติศาสตร์คอรอซานเรียกหะดีษนี้ว่า เคาะบ์ร.

⁷นั่นคือค่าใช้จ่ายอาหาร ต้องเตรียมที่พักอาศัย ต้องมีเครื่องแต่งกาย ต้องมีคำรักษาพยาบาล และอื่นๆ.

⁸คำว่า رَاعٍ หมายถึงสิ่งที่อนุมัติเพื่อความเพลิดเพลินและรื่นเริงทางอารมณ์.

عَنْ رَعِيَّتِهِ وَالْمَرْأَةِ رَاعِيَّةٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِ زَوْجِهَا وَوَلَدِهِ وَهِيَ مَسْئُولَةٌ عَنْهُمْ وَعَبْدُ الرَّجُلِ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَهُوَ مَسْئُولٌ عَنْهُ إِلَّا فَكُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ))

ความว่า “พึงทราบเถิดว่า ท่านทั้งหลายมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบและท่านทั้งหลายจะถูกสอบสวนเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของท่าน ดังนั้นผู้นำที่มีหน้าที่เหนือผู้ตามคือหน้าที่รับผิดชอบ และเขาจะถูกสอบสวนเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของเขา และสามีมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบต่อครอบครัวในบ้านของเขา และภรรยามีหน้าที่รับผิดชอบในบ้านของสามีและลูกๆ ของเขา และเธอจะถูกสอบสวนเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของเธอและทาสของนายมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบต่อทรัพย์สินสมบัติของนายและเขาจะถูกสอบสวนเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของเขา พึงระวังเถิด ดังนั้นท่านทั้งหลายมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบและท่านทั้งหลายจะถูกสอบสวนเกี่ยวกับการปฏิบัติหน้าที่ของท่าน”

(บันทึกโดย al-Bukhari, 1998, หน้า 7138)

หะดีษข้างต้นของท่านศาสนทูต ﷺ ได้แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของหน้าที่รับผิดชอบระหว่างผู้ที่มีพันธะต่อกัน เช่น ระหว่างผู้นำและผู้ตามที่อยู่ภายใต้การปกครอง ระหว่างสามีและภรรยา ระหว่างทาสและนาย เพราะในโลกหน้าทุกคนที่มีพันธะต่อกันจะถูกสอบสวนอย่างแน่นอนว่าแต่ละคนได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างครบถ้วนหรือไม่? หากในโลกนี้ทุกฝ่ายได้ปฏิบัติตามหน้าที่รับผิดชอบแล้วก็จะทำให้ทุกคนไม่ว่าจะเป็นปัจเจกบุคคล ครอบครัว และสังคมได้รับความมั่นคงและสงบสุขร่วมกัน

3.3 การอบรมเลี้ยงดูบุตร

การอบรมเลี้ยงดูบุตรเป็นองค์ประกอบสำคัญในการวางรากฐานอารยธรรมมนุษย์ที่ต้องเริ่มต้นจากหน่วยสังคมขนาดเล็ก แต่สำคัญที่สุดคือครอบครัววิธีการดังกล่าวมีแนวทางปฏิบัติเชิงหลักการระบุอยู่ในอัลกุรอานดังต่อไปนี้

يَا بُنَيَّ أَقِمِ الصَّلَاةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَأَصْبِرْ عَلَى مَا أَصَابَكَ إِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ

ความว่า “โอ้ลูกเอ๋ย เจ้าจงดำรงไว้ซึ่งการละหมาด และจงใช้กันให้

กระทำความดี และจงห้ามปรามกันให้ละเว้นการทำความชั่วและจงอดทน

ต่อสิ่งที่ประสบกับเจ้า แท้จริง นั่นคือส่วนหนึ่งจากกิจการที่หนักแน่น มั่นคง”

(อัลกุรอาน บทลูกหลาน โองการที่ 17)

อิบน์ กะษีร ได้อธิบายว่า: “การดำรงไว้ซึ่งการละหมาด โดยปฏิบัติตามกรอบเงื่อนไขต่างๆ องค์ประกอบหลักและในเวลาที่กำหนดไว้ และจงใช้กันให้กระทำความดีและจงห้ามปรามกันให้ละเว้นการทำความชั่ว โดยใช้พลังความสามารถและความพยายามที่แน่วแน่ และจงอดทนต่อสิ่งที่ประสบกับเจ้า เพราะรู้ว่าการใช้กันให้กระทำความดีและห้ามปรามกันให้ละเว้นการทำความชั่วนั้นต้องประสบกับความเดือดร้อนจากผู้อื่น ดังนั้นจึงสั่งให้อดทนกับสิ่งเหล่านั้น แท้จริงการอดทนต่อการสร้างความเดือดร้อนจากผู้อื่นเป็นส่วนหนึ่งจากกิจการงานที่หนักแน่น” (Ibn Kathir, 1999 เล่ม 6 หน้า 338)

จากโองการและคำอธิบายข้างต้นสรุปได้ว่า ท่านลูกหลานได้สั่งใช้ให้ลูกปฏิบัติและยืนหยัดในกรณีกิจ¹⁰ ที่สำคัญ คือ การละหมาด ใช้กันให้กระทำความดี ห้ามกันในการทำความชั่ว และอดทนกับอุปสรรคต่างๆ ทั้ง 4 ประการนี้ถือเป็นหัวใจสำคัญของวิถีปฏิบัติที่จะเสริมสร้างคุณธรรมจริยธรรมภายในครอบครัวและนำมาซึ่งความสำเร็จได้ทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ด้วยเหตุนี้บริบทการเลี้ยงดูบุตรที่มีองค์ประกอบหลากหลายทั้งเคร่งครัดและหยืดหยุ่น ที่สำคัญคือการกำชับให้บุตรกระทำความดีจึงเป็นบริบทหนึ่งของวางแผนครอบครัวให้มีความมั่นคงและสงบสุขได้

3.4 การปรับตัวทางด้านบุคลิกภาพ

ท่านศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากสายรายงานของท่านหญิงอาอิชะฮ์ رضي الله عنها ว่า
(إِنَّ أَكْمَلَ الْمُؤْمِنِينَ إِيمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَأَلَطْفُهُمْ بِأَهْلِهِ)

ความว่า “แท้จริงบรรดาผู้ศรัทธาที่มีอิมานสมบูรณ์ที่สุด คือบุคคลที่มีมารยาทดีที่สุดในหมู่พวกเขา และบุคคลที่สุภาพอ่อนโยนที่สุดต่อครอบครัวของเขาในหมู่พวกเขา”

(บันทึกโดย al-Tirmiziy, 1987, หน้า2612)¹¹

บุคลิกภาพที่ท่านศาสนทูต ﷺ กล่าวไว้ในหะดีษข้างต้นบ่งบอกว่าการมีมารยาทที่ดีงามและสุภาพอ่อนโยนไม่ว่าจะเป็นวาจา อากัปกิริยา และแม้แต่วางะของจิตใจที่ดีงามถือเป็นสัญลักษณ์ของการการมีความศรัทธา (อิมาน) ที่สมบูรณ์ของผู้ศรัทธาและถือเป็นลักษณะหนึ่งของการปรับตัวระหว่างกันที่เสริมสร้างมิตรภาพในครอบครัว

ศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากสายรายงานของท่านญะร็อร رضي الله عنه อีกว่า
(مَنْ لَا يَرْحَمُ النَّاسَ لَا يَرْحَمُهُ اللَّهُ)

ความว่า “ผู้ใดไม่มีความเมตตาต่อมนุษย์เขาก็จะไม่ได้รับความเมตตาจากอัลลอฮ์”

(บันทึกโดย al-Bukhariy, 2001: 497)¹²

จากหะดีษข้างต้น ท่านศาสนทูต ﷺ แนะนำให้มีความเมตตาต่อมนุษย์ด้วยกันไม่ว่าจะเป็นบุคคลในครอบครัวหรือบุคคลทั่วไป เพราะความเมตตาจะนำมาซึ่งความรัก มิตรไมตรี และความสงบสุขที่ล้ำค่า ซึ่งในขณะเดียวกันพระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ก็จะประทานความเมตตาตอบแทนแก่ผู้ที่มีความเมตตาต่อผู้อื่นเช่นกัน ถือเป็นอีกบริบทหนึ่งของการปรับตัวที่จะนำมาซึ่งความเห็นอกเห็นใจกันและไม่ขัดแย้งกันซึ่งจะนำไปสู่ความรักสามัคคีต่อกัน

ดังศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากสายรายงานของท่านอิบนุมัซฮูต رضي الله عنه อีกว่า
(لَا تَخْتَلَفُوا فَإِنَّ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ اخْتَلَفُوا فَهَلَكُوا)

ความว่า “พวกเจ้าอย่าขัดแย้งกัน แท้จริงชนรุ่นก่อนหน้าพวกเขาเคยขัดแย้งกัน แล้วพวกเขาก็ได้ประสบกับความพินาศ”

(บันทึกโดย al-Bukhariy, 2001 หน้า 2279)

¹⁰หมายถึง กิจที่พึงทำ, หน้าที่อ้างถึงทำ.

¹¹อัลญามิอเศาะฮิหฺ สุนันอัลติรมิซีย : 5/9. และอัลติรมิซียเองทักท้วงหะดีษนี้ว่าเศาะฮิหฺ.

¹²al-Jam' baina al-Sahihain al-Bukhariy wa Muslim: 1/195.

ในหะดีษข้างต้นท่านศาสนทูต ﷺ ห้ามการขัดแย้งกันเพราะความขัดแย้งไม่ก่อให้เกิดความสุขร่วมกัน แต่จะนำมาซึ่งหายนะและความพินาศ ทั้งอดีต ปัจจุบัน และรวมถึงอนาคต ไม่ว่าจะอยู่ร่วมกันในครอบครัวหรือในสังคมจำเป็นต้องใช้หลักสามัคคีร่วมกันถึงจะนำมาซึ่งความรักและความกลมเกลียวระหว่างกัน กล่าวได้ว่าการมีมารยาทที่ดีงาม ความมีเมตตา และความสามัคคี คือบริบทของการปรับตัวที่มีความสำคัญเพื่อการวางแผนชีวิตครอบครัวที่จะนำมาซึ่งความสันติสุขระหว่างกัน

3.5 การสร้างแบบอย่างที่ดี

การสร้างแบบอย่างที่ดีเป็นองค์ประกอบการวางแผนครอบครัวที่ให้ผลลัพธ์ที่ดีงามแก่มวลสมาชิกครอบครัว ในทางปฏิบัติการสร้างแบบอย่างเป็นการสร้างแรงจูงใจให้เกิดความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างกัน ส่งผลให้ทุกคนในครอบครัวได้รับความผาสุกและความจำเริญ การสร้างแบบอย่างมีหลายรูปแบบที่อิสลามได้บัญญัติไว้

ดังศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวจากรายงานของท่านอะนัส บินมาลิก رضي الله عنه ว่า
(قَالَ لِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَا بَنِيَّ إِذَا دَخَلْتَ عَلَى أَهْلِكَ
فَسَلِّمْ يَكُونُ بَرَكَهَةٌ عَلَيْكَ وَعَلَى أَهْلِ بَيْتِكَ))

ความว่า ท่านศาสนทูตได้สั่งสอนแก่นั่นว่า โอ้อัลกุรอกของฉัน เมื่อยามใด
ที่เข้าบ้านของครอบครัวเจ้า จงกล่าวสวัสดีเพื่อความบะเราะกะฮฺ
จะเกิดแก่เจ้าและครอบครัวของเจ้า”

(บันทึกโดย al-Tirmiziyy, 1987, หน้า 2698)¹³

การกล่าวสวัสดีให้แก่ครอบครัวทุกครั้งที่ย่างเข้าในบ้าน จะทำให้เกิดความจำเริญแก่คนในครอบครัว เพราะคำกล่าวทักทายที่ว่า “السَّلَامُ عَلَيْكُمْ” นั้น มีความหมายที่บ่งบอกถึงการขอพรความสันติสุขให้ประสบแด่ผู้ที่ได้ทักทายด้วย และคำทักทายตามรูปแบบอิสลามนี้สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในทุกบริบทของการดำเนินชีวิตทางสังคมทุกระดับ

การสร้างแบบอย่างดีไม่เพียงแต่การกระทำที่แสดงออก แต่ยังรวมถึงการละทิ้งสิ่งที่ต้องแสดงให้เห็นเป็นแบบอย่างเพื่อร่วมสร้างความสำเร็จและป้องกันความเสื่อมเสีย

ดังที่พระองค์อัลลอฮ์ ﷻ ดำรัสว่า

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ
مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ)

(المائدة: 90)

ความว่า “ผู้ศรัทธาทั้งหลาย! แท้จริงสุรา การพนัน แท่นหินสำหรับ
เชือดสัตว์บูชายันต์และการเสี่ยงตัวนั้นเป็นสิ่งโสโมมอันเกิดจากการ
กระทำของชัยฏอน ดังนั้นพวกเจ้าจงห่างไกลจากมันเสีย เพื่อว่า
พวกเจ้าจะได้รับความสำเร็จ”

(อัลกุรอาน บทอัลมาอิดะฮ์ โองการที่90)

อะหมัด ชากิร (Ahmad Shakir, 2005 : เล่ม 1 หน้า723-724) ได้อธิบายว่า: “จากส่วนหนึ่งของโองการ رَجْسٌ
مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ อิบน์อับบาส رضي الله عنه กล่าวว่า คือสิ่งโสโครกจากพฤติกรรมของชัยฏอน และสะอีด บินญะบีร กล่าวว่า
มันคือบาป ส่วนชัยด์ บินอัลลัมกล่าวว่า คือความชั่วจากการกระทำของชัยฏอน”

¹³ อัลญามิอะฮ์ สุนันอัลติรมิซีย : 5/59. และอัลติรมิซียเองหุ้มนะหะดีษนี้ว่าหะสัน.

จากโองการและคำอธิบายข้างต้นสรุปได้ว่า สุราและยาเสพติดทุกชนิด การพนันทุกรูปแบบ การเชือดสัตว์เพื่อบูชายันต์ และการเสียยวาทังหลายเป็นพฤติกรรมที่นำมาซึ่งบาปที่รอรับการลงโทษ และเป็นพฤติกรรมที่ขัดแย้งกับหลักศาสนา หากนำพฤติกรรมเหล่านี้มาปฏิบัติจะทำให้ชีวิตครอบครัวประสบความเสียหายและหายนะ การหลีกเลี่ยงจากสิ่งเหล่านี้จะนำพาชีวิตครอบครัวไปสู่ความสันติสุขและความจำเริญ เป็นการวางแผนครอบครัวอีกบริบทหนึ่งที่ต้องให้ความสำคัญ โดยการสร้างแบบอย่างที่ดีจากบุคคลในครอบครัวและภาวะแวดล้อมที่ดีทางสังคมซึ่งต้องอาศัยกฎหมายบ้านเมืองที่เข้มงวดในการใช้มาตรการเพื่อลงโทษต่อผู้ที่มีพฤติกรรมดังกล่าว และครอบครัวถือเป็นสถาบันหลักที่จะต้องแนะนำและตักเตือนบุตรหลานให้ห่างไกลจากสิ่งเหล่านั้น

อีกประเด็นหนึ่งที่ต้องให้ความสำคัญในบริบทการสร้างแบบอย่างที่ดีในระดับครอบครัวคือการให้มวลสมาชิกรู้สึกว่ามีคามเสมอภาคหรือความเท่าเทียมกัน ดังที่ศาสนทูต ﷺ ได้กล่าวว่า¹⁴

((أَعْطَانِي أَبِي عَطِيَّةً فَقَالَتْ عَمْرَةُ بِنْتُ رَوَاحَةَ : لَا أَرْضِي حَتَّى تَشْهَدَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ : فَاتَى رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ إِنِّي أُعْطِيتُ ابْنِي مِنْ عَمْرَةَ بِنْتِ رَوَاحَةَ عَطِيَّةً فَأَمَرْتَنِي أَنْ أَشْهَدَكَ يَا رَسُولَ اللَّهِ : قَالَ ((أُعْطِيتُ سَائِرَ وَلَدِكَ مِثْلَ هَذَا)) قَالَ : لَا قَالَ ((فَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْدِلُوا بَيْنَ أَوْلَادِكُمْ)) . قَالَ : فَرَجَعَ فَرَدَّ عَطِيَّتَهُ.))

ความว่า “บิดาได้มอบของขวัญให้ฉันหนึ่ง อันเราะฮฺ บินเราะวาหะฮฺ

ได้กล่าวว่า ฉันไม่ยินยอมจนกว่าท่านจะไปให้ท่านศาสนทูต ﷺ เป็น

พยานเสียก่อน จากนั้นเขาได้ไปหาท่านศาสนทูต ﷺ แล้วได้กล่าวว่า

ฉันได้ให้ของขวัญชิ้นหนึ่งแก่ลูกชายของฉันที่เกิดกับอัมเราะฮฺ บิน

เราะวาหะฮฺ แล้วเธอให้ฉันมาหาท่านเพื่อเป็นพยาน โอ้ศาสนทูต ﷺ,

ท่านศาสนทูต ﷺ ได้ถามว่า “ท่านได้ให้แก่ลูกทุกคนของท่านเหมือน

กับคนอื่นไหม?” เขาตอบว่า ไม่ใช่ ท่านศาสนทูต ﷺ จึงกล่าวว่า

“พวกท่านจงยำเกรงอัลลอฮ์ และจงให้ความยุติธรรมแก่ลูก ๆ ของ

พวกท่าน” เขาเล่าว่า เขาได้กลับไปและเรียกเอาของขวัญกลับคืน”

(บันทึกโดย al-Bukhariy, 2001, หน้า 2447)

จากหะดีษข้างต้นพอสรุปได้ว่า “ที่กล่าวมานี้เป็นสิ่งที่ปวงประชาญ์มีความเห็นพ้องต้องกันและได้มีมติเป็นเอกฉันท์ว่าสมควรอย่างยิ่งที่จะมอบให้แก่พวกเขา (ลูกๆ) เท่ากัน แม้จะมีทัศนะนักปราชญ์บางท่านที่เห็นต่างในเรื่องความหมายและวิธีการของคำว่า “เท่ากัน” ก็ตาม แต่ทัศนะนักปราชญ์สำนักคิดอิมามอัชชาฟีอีและหะนะฟีย์ส่วนใหญ่ กล่าวว่า “ความหมายที่วามอบให้แก่กันคือให้ผู้หญิงได้เท่ากับผู้ชาย” เพราะถือตามด้วยหะดีษ ส่วนมุฮัมมัด นักปราชญ์สำนักคิดหะนะฟีย์กล่าวว่า การให้เท่ากันในลักษณะเดียวกับการแบ่งมรดก คือ ผู้หญิงได้รับหนึ่งส่วนและผู้ชายได้รับสองส่วน¹⁵ นั้นก็ยังมีมุมมองว่ามีความเป็นธรรม¹⁶ ประการหลังนี้เป็นทัศนะที่มีน้ำหนักน้อยกว่าทัศนะของนักวิชาการส่วนใหญ่ แต่อาจมอง

¹⁴จากสายรายงานของท่านนุอมาน บินบะชีร์ رضي الله عنه.

¹⁵นั่นคือ เท่ากันในสิทธิที่จะได้รับส่วนแบ่ง ถึงแม้ว่าส่วนแบ่งจะต่างกันสักทีก็ตาม.

¹⁶เพราะในยุคญาฮิลียะฮ์ ลูกสาวถูกตัดสินสิทธิไม่มีส่วนแบ่งเลย และมองว่าลูกชายนั้นเหนือกว่าในการทำงานมากกว่า และส่วนแบ่งที่ลูกสาวรับไปก็จะตกเป็นกรรมสิทธิ์ของสามีและลูกๆต่อไป.

ได้ว่าเป็นทัศนะที่ถูกต้อง (صحیح) ในกรณีที่บรรดาลูกๆ มีความจำเป็นเท่าเทียมกันและผู้ให้ไม่ประสงค์ให้เกิดความเหลื่อมล้ำกัน ส่วนกรณีที่บางคนอาจมีความจำเป็นมากกว่าคนอื่น ๆ หรือยินยอมให้เหลื่อมล้ำกันได้ ก็อนุญาตให้กระทำได้ตามความเหมาะสมโดยไม่ถือว่าขาดความเป็นธรรมแต่อย่างใด”

เป็นที่ชัดเจนว่าการแบ่งปันทรัพย์สินให้แก่ลูกๆ นั้นก็ต้องมองถึงบริบททางสังคมและความจำเป็นที่แตกต่าง แต่การให้ที่เท่าเทียมกันนั้นจะก่อให้เกิดความรัก ความห่วงใย ไม่ก่อให้เกิดความอิจฉาริษยาระหว่างกัน และที่สำคัญจะทำให้ครอบครัวเกิดพลังแห่งคุณงามความดีระหว่างมวลสมาชิกมากยิ่งขึ้น

สรุปและอภิปรายผล (Conclusion and discussion)

จากการศึกษาข้างต้นแสดงให้เห็นชัดว่า อิสลามได้ให้ความสำคัญต่อองค์ประกอบต่างๆ ของการวางแผนครอบครัวอันได้แก่ การเลือกคู่ครอง การแบ่งหน้าที่รับผิดชอบ การอบรมเลี้ยงดูบุตร การปรับตัวทางด้านบุคลิกภาพที่ดีงามต่างๆ และการสร้างแบบอย่างที่ดีในด้านต่างๆ เช่น การทักทาย การละทิ้งยาเสพติดและอบายมุข และการสร้างความเสมอภาค ซึ่งเป็นวิธีการวางแผนครอบครัวในทัศนะอิสลามที่ก่อให้เกิดความสงบสุขในโลกนี้และได้รับความดีงามในโลกหน้า

เอกสารอ้างอิง (References)

- ประธานกรรมการชำระพจนานุกรมและคณะกรรมการ. (2544). *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2542*. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์.
- รูตียะห์ หะ. (2566). *การบริหารจัดการครอบครัวมุสลิมที่มีภรรยาหลายคน*. ปัตตานี: มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- สุรศักดิ์ ชะมารัมย์. (2560). *การวางแผนทรัพยากรมนุษย์*. สุรินทร์: มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์.
- อิสมาอีล ลุดฟีจะปะเกีย. (2549). *40 โอวาทเพื่อการสร้างครอบครัวเปี่ยมสุข* (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อัล-อิหม่าน.
- Abu Dawud, Sulayman bin al-Ashadh al-Sajastaniy. (1987). *al-Marasil*. Bairut: Muassasat al-Risalat.
- Ahmad Shakir. (2005). *Umdah al-Tafsir ‘ala al-Hafiz Ibn Kathir*. Saudi Arabia : Dar al-Wafa.
- Al-Bukhariy, Abu Abdullah Muhammad bin Ismail bin Ibrahim bin al-Mughirah Al-Jafiy, Muhakkiq Muhammad Fuad Abdu al-Baqiy. (1998). *al-Jami’ al-Musnad al-Sahih al-Mukhtasar min Umur Rasulillah fi Sunanih wa Aiyamih*. Riyad : Dar as-Salam.
- Al-Bukhariy, Abu Abdullah Muhammad bin Ismail bin Ibrahim bin Al-Mughirah Al-Jafiy, Dr. Mustafa dib al-Bagha. (2001). *al-Jami’ al- Sahih al-Mukhtasar*. Bairut: Dar Ibn Kathir, al-Jamamah.
- Al-Tabariy, Abu Jafar Muhammad bin Jarir bin Yazir al’Amiliy. (2000). *Jami al-Bayan fi Tawil al-Quran*. Saudiy: Mawk i Majma al-Malik Fahd li Ittiba’ah al-Mashaf al-Sharif.
- Haad Sobh, Muhammad Ahmad. (1993). *al-Tarbiyyah al-Islamiyyah: Dirasah Muqaranah*. Cairo: Maktabah al-Kulliyat al-Azhariyyah.
- Ibn Kathir, (1999), *Tafsir al-Quran al-Azheem*. Saudi Arabia: Maokia Majmak al-Malik Fahd lit-Tibaah al-Mushaf al-Sharif (al-Maktabah al-Shamilah).
- Ibn Majah, Muhammad bin Yazir al-Qazuwainiy. (2009). *Sunan Ibn Majah*. Saudi Arabia: Dar al-Risalat al-‘Alamiyyah.